



SELÇUKLULAR VE OSMANLILAR TÜRKİYESİNDE ŞİİLİK

Kamil Mustafa AL-SHAIBI*

Çev: Mehmet ATALAN**

1.TARİHİ ARKA PLAN

Müslüman Türkiye'nin tarihi arka planının kapsamlı bir açıklamasını yapmak için, ilk dönem İslam'ına gitmek zorunludur. Suriye'nin fethinden sonra, Araplar, kendi sınırlarını kuzeye doğru genişletmeyi başaramadılar. Bizans imparatorluğu kendi topraklarını savunacak kadar güçlüydü. Yine de, Araplar 52–54/672–674¹ tarihlerinde yedi yıl boyunca Kostantinya'nın kuzeyindeki Arward adasına yaptıkları gibi Bizans'a baskınlarını devam ettirdiler.² 54–55/674–675 tarihleri arasındaki bir başka hücum kış boyu sürdü³ ve bu dönemde meşhur Abdullah el-Battal hücumları da olmuştu.⁴ Ancak Emeviler, İran, Türkistan, Ermenistan ve Hindistan'ın bir kısmının hâkimiyetine neden olacak olan doğu fetihlerine daha fazla ilgi duymaktaydılar.

Abbasi yönetiminde, bu durum aynı şekilde özellikle Harun Reşid, el-Me'mun ve el-Mu'tasım döneminde, daha sonra Musul ve Halep'teki Seyfu'd-Devle el-Hamdani döneminde, daha da dinî bir coşkuyla devam etti. Kendi göçebe kabilelerinin dışında bir devlet kurarak idareyi ele alan, Oğuz

* Makalenin özgün adı, Kamil Mustafa al-Shaibi, "Shi'ism in Turkey under the Seljuqs and the Ottomans", *Sufism and Shiism*, Amerika 1991, 293-305. (Kamil Mustafa al-Shaibi'nin *Sufism and Shiism*, adlı kitabının "Shi'ism in Turkey under the Seljuqs and the Ottomans" adlı başlığının çevirisini yaptık. Bu sebeple makalenin birinci paragrafı önceki başlıklarla alakalı olduğu için çevirilmemiştir. Çev.)

** Dr., Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi.

¹ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî(279/892), *Futuhu'l-Buldân*, 273; Ebû Hasan Ali b. Muhammed Abdülkerim İbnü'l-Esîr(630/1233), *el-Kâmil fi't-Târîh*, III/196.

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, III/196.

³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî(310/922), *Tarih*, I/171; Takiyyuddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadîr el-Makrizî(845/1444), *es-Suluk*, Kahire 1934, I/30.

⁴ et-Taberî, *Tarih*, II/1559 (yıl 113/731-2), 1716 (yıl 122/740); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, V/91-92; *Um el-İmâd*, I/159; Celaluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir es-Suyutî(911/1505), *Tarihu'l-Hulafa*, 105-125/724-734'in hadiseleri. Zehebî onun ölümünü 121/739 olarak tarihlendirir. Bkz., Ahmed Emîn, *Duha'l-İslam*, I/46, 58; Abdülhayy Ebû'l-Fellâh İbnü'l-İmâd(1089/1678), *Şezarâtü'z-Zeheb*, I/159; *Nuru'l-Ebsar*, 220; *Wulat Misr*, 186.

unsurlarından oluşan Selçukluların⁵ Türk uyanışı, dördüncü yüzyılda vuku bulmuştu.

Muhtemelen Türk komşularının ve güçlü Çin'in baskısı altında Hıristiyanlıktan İslam'a dönen⁶ Selçuklular, Samanilerin ve Büveyhilerin önüne geçilemeyen bir şekilde zayıf düştükleri İslam merkezlerine doğru⁷ yöneldiler. 477/1084-5'de Selçuklular Şîî rejimine son vererek Şîî Fatımilerin karşısında Sünni Abbasi halifesinin koruyucusu oldular.

O zaman Selçuklular İslam dünyasının doğu kesiminin yöneticileri idiler. Türkmen unsurlarla birlikte bir grup Selçuklu, eski başarısız çabayı yeniden diriltme ve İslam'ı yayma ülküsü ile Türk yapısının tabii çevre olarak tanımlanan Bizans imparatorluğuna karşı yürüdüler. Bu tarihte İstanbul yakınlarına kadar çekildiklerinde, ilk zafer 440/1048'de kazanıldı, fakat Selçuklu liderleri arasındaki anlaşmazlık kendilerinin geri çekilmesine neden olmuştur.⁸

462/1069-70'de Bağdat Selçukluları arasındaki çekişme, Bizans'a başka bir sefer düzenlenmesine yol açtı. Selçuklu ordusu, Ermenistan, Ahlat'ta Bizansları mağlup etti.⁹ Bu olay aynı zamanda Türklere Anadolu'ya gelme ve yerleşme yolunu açmıştır.¹⁰ Bağdat Selçukluları aynı zamanda Süleyman b. Kutalmış(477/1084-5'da savaşta öldürüldü)'in İstanbul'a yakın olan İznik'teki kendi karargâhlarını kurduğu yer olan Anadolu'yu fethetmeyi başardılar.¹¹ Sonuç ise Selçuklar, Bizans Anadolu'nun Rum bölgesinde başkenti Konya olan yeni bir devlet kurdular. Muhammed b. Danişmend liderliğinde olan Türkmen müttefikleri, Selçukluların yardımı olmadan fethettikleri Anadolu'da kendi devletlerini kurdular¹² ve Sivas'ı başkent yaptılar.¹³

Özellikle Yeni Anadolu Selçuklu Devleti, Bağdat ana devletinden bağımsız olduğunda, bu bölgeler hakikatte Selçukluların Bizans pahasına genişletmeyi ümit ettikleri topraklardı. Sonra Anadolu Selçukluları daha fazla toprak elde etmek imkânsız olana kadar, ellerinden geleni yaptılar.

Savaş, yaşamlarının geçim kaynağı olduğundan, Türk askerler birbirleriyle savaşmaya başladılar. İlk kurban, daha sonraki İran'da olana benzer biçimde bir liderin manevi üstünlüğünü temel alan ve bu yüzden

⁵ Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, London 1938, 16; Yine bkz., İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX/162.

⁶ Huart, "Selçuk", *The Encyclopadia of İslam*. Gerçekte, bu görüş Safevilere atfedilen Hıristiyan isminin sevgisi üzerine kurulur; Safiyyu'd-Din Erdebil'in ismi İshak'tır, onun babasının ismi Cebraîl, büyük babasının ismi Salih, onun oğlunun ismi Musa olarak isimlendirilir.

⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX/162.

⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX/380-1.

⁹ Ebü Yezîd Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn(808/1406), *Mukaddime*, III/3. Bizans İmparatorluğu savaşında esir alındı.

¹⁰ Wittek, 16.

¹¹ Wittek, 16.

¹² Wittek, 20-21.

¹³ İbn Haldun, *Mukaddime*, III/163; el-Karamanî, *Ahbaru'd-Duvel*, 292.

Selçuklulara benzemeyen Danişmentliler devletiydi. Savaşa ilgi duymayıp, kendilerini güvende hisseden Selçuklular, Hıristiyan komşularıyla birlikte yaşayarak, sonunda da Bizans prensesleriyle ve diğer Hıristiyan kadınlarla evlenerek kendi egemenliklerini garanti altına aldılar.¹⁴ Sonra Tatarlar Türkiye'ye ilerleyip bu hanedanlığa son verene kadar, Selçuklu devleti lüks krallığına devam etti.

Tatar unsurların yükselişi, Türkistan'da dolaşan Türk kabileleri arasında büyük bir huzursuzluğa neden oldu. Yüz kızartıcı bir yenilgi yaşayıp lidersiz kalan Harezmi kabilelerine ek olarak, diğer Türk unsurlar, Toros dağlarının eteklerine yerleştikleri ve Karaman devletini kurdukları batıya doğru ilerlediler. Selçukluların eski başkenti olan Konya, Karamanlıların karargâhı oldu. Danişmentliler gibi Karamanlılar Beyliği de inkılâpçı bir Sufî'nin takipçisi olarak kurucusunun manevi üstünlüğü üzerine kuruldu.¹⁵ Tatar fetihleri bitene kadar, Tatarlar Türkiye'ye yaklaştıklarında Karamanlılar başkentlerini terk edip, Tatar tehlikesi geçene kadar, erişilmez dağlara çekilmeler bu devlet daha fazla dayanamazdı.¹⁶

Yeniden Tatarlar, diğer bir Türk unsuru olan Oğuz kabilelerinin¹⁷ Orta Asya'daki yurtlarından batıya doğru hareket etmelerine neden oldu.¹⁸ Onlar Eskişehir yakınlarındaki Bizans-Selçuk sınır çizgisine yerleştiler.¹⁹ Tatarlar da mağlup edilince, onların halefi olan Ertina prensi, devletini Sivas'a taşıyarak, oraya yerleşti.²⁰ Oğuzlar, şimdi Osmanlılar bu devleti miras alarak, ya fetihle ya da birbirleriyle evlenmek suretiyle Türkiye'nin küçük beyliklerine hâkim olabildiler. Timur, Beyazıt'ı mağlup ederek gelişmelerini engelleyinceye kadar, Osmanlılar gittikçe büyüdüler. Osmanlılar bağımsızlıklarını tekrar kazanınca, Sultan Muhammed Han II, Osmanlı devletini 857/1453'de Bizans'ı fethederek zirveye taşıyana kadar, başarılı bir şekilde sürdürdüler. O zamandan beri Türkiye, Mısır ve Suriye Memluklarından miras alıp, İran Safevi hükümdarlığının önünde durabilen birleşik bir devlet oldu.

2.SOSYAL VE RASYONEL ARKA PLAN

Türkiye'nin sosyal ve entelektüel yapısı ile ilgili olarak, şunu önemle belirtmek gerekir ki, Bizans'a gerçekleşen Türk göçünün tarihi boyunca tecrübe etmiş oldukları güçlüklerin canlı tuttuğu bir enerji olan Türk ırkının potansiyel enerjisinin bir göstergesidir. Onlar sonunda yerleşik bir hayata

¹⁴ Bkz., Wittek, 20, 26, 28 ve İbn İbri (Bar Hebraes); *Tarih Muhtasar ed-Düvel*, Beyrut 1890, 447.

¹⁵ J.H. Karmer, "Karamanoğlu", *The Encyclopaedia of İslam*. Bkz., el-Karamanî, *Ahbaru'd-Duvel*, 293.

¹⁶ J.H. Karmer, "Karamanoğlu", *The Encyclopaedia of İslam*. Bkz., el-Karamanî, *Ahbaru'd-Duvel*, 293.

¹⁷ Wittek, 7.

¹⁸ Wittek, 7.

¹⁹ Wittek, 6.

²⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, III/558.

geçme ve uygar bir hayat sürme ihtiyacı hissettiler. Hakikatte Türkler, İslam'ı yaymak için, memleketlerini terk edip yeni ülkelere hâkim olup yerleşebildiklerinde, Arapların örneğini izlemekteydiler.

Araplar ve Türkler arasındaki bu benzerlikler o kadar dikkat çekicidir ki, belki de kasıtlı olmayarak Türkler Arap fetih sivilini taklit ettiler ya da Arap fetih sivilinden örnek aldılar, denilebilir. Araplar, İslam adına kendi ülkelerini fethetmek için büyük çabalar sarf ederken, aynı şekilde Türkler de Müslüman olarak Bizanslı muhalifleri karşısında aynı rolü oynadılar. Türkler bu İslâmi savaşa manevi bir form vermek için, Sufizm üzerine kurulu bir eğilim olan Fütüvvet düşüncesini, kendi şevklerini yönlendiren bir ideal olarak kabul ettiler.²¹ Bu şekilde Türkler, ilk Müslümanlar ve halifeler gibi gazi oldular ve Şakiku'l-Belhi ve Hatemu'l-'Asam gibi ilk dönem sufilere ilgi duydular.²²

Gerçekten Türkmen dostlarının ihtiyaç duydukları ve Abbasi halifesini manevi olarak korumada hoşlandıkları için, Selçuklular'ın fütüvvetten rahatsız olmadıkları işaret edilmeye değer. Çoğu Danişmend Şehzadesinin niçin gazi²³ olarak adlandırılmaktan hoşlandığının ve soylarını şimdi seyyid olan²⁴ eski savaşçı Battal'la ilişkilendirmelerinin sebebi de budur. İbn Haldun'un anlayışına göre, Danişment, sufi mürşitle aynı olan muallim anlamına gelmektedir.²⁵ Son Danişment Şehzadesi Zu'n-Nun(569/1174), kabul edilmiş doktrinlere karşı çıkan biri olarak kabul edilir. Yine o, felsefilemiş Sufizme göndermede bulunan ancak hakikatte manevi bir anlama sahip olan söylemi yeniden ihya etmiş isteyen biridir.²⁶

Şuna da işaret edilmelidir ki, hicri VII./XIII. yüzyılın başlarında, tüm İslam dünyasında büyük Sufizmin popülaritesi ağırlık kazanmıştır. Şihabüddin Ömer es-Sühreverdi(632/1234) siyasi çevrelerde rol oynamış önemli bir örnektir. es-Sühreverdi en-Nasır'ın(622/1225)²⁷ özel sefiri olarak birkaç kez Mısır'a ve (614/1217-8) tarihinde Bağdat'a saldırmak üzere olan Harzemşah'la görüşmek üzere bir delege olarak göndermiştir.²⁸ Konya Selçuklu Sultanı İzzettin Keykavus'un (616/1219-20) son günlerine doğru Sühreverdi, aynı şekilde en-Nasır'ın Sultan'a gönderdiği fütüvvet üniformasını takdim etmek için Konya'ya gönderilmiştir. Sühreverdi'nin varışı o kadar önemli olmuştu ki, bütün Konya halkının sufi hırka giydiği söylenmektedir.²⁹

²¹ Wittek, 38.

²² el-Kuşeyrî, *Risale*, 16; *Nafahatü'l-Üns*, 50; *Şezaratü'z-Zeheb*, I/340.

²³ Wittek, 19, 21.

²⁴ J.H. Moratmann, "Danişmendiyi", *The Encyclopaedia of İslam*; İbnu'l-İmâd, İbn Battar'ın kabul ettiği rivayetindeki büyük tahrife işaret etti. (Bkz., İbnu'l-İmad, *Şezarat*, 159.)

²⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, I/163.

²⁶ İbn Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman*, 293.

²⁷ Onun ilk seyahati 604/1207-8'de olmuştur. (Bkz., İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII/47, 51). Bkz., *Mir'atu'z-Zaman*, 534, 679.

²⁸ *Mir'at'uz-Zaman*, 582-3; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII/75.

²⁹ İbn Bibi, *Tarih*, Ed., Adnan Dadik, Ankara 1956, I/230-3.

Kısa zaman sonra Tatar işgali, Türkmen kabilelerini korkmuş olan sufilerle birlikte, Türkiye'ye doğru iten bir kasırga gibi doğuyu vurdu.³⁰ Bu Sufî göçmenler arasında, Türk halkı üzerindeki tesirleri en yüksek derecede olan Baba İshak ve Türk halkını olağanüstü düzeyde etkileyen ve Hacı Bektaş olarak isimlendirilen Seyyid Muhammed el-Horasan vardı. Atmosferin kargaşa ve gerilimle dolu olduğu bu zor zamanda, babası İran'dan göç edip eski İslam merkezlerini dolaşan, önce Sivas'a sonra Konya'ya yerleşen Celaleddin Muhammed er-Rumi(604–672/1207–1273)³¹ ortaya çıktı.³² Aynı şekilde İbn Arabî'nin sutoğlu ve öğrencisi olan Sadreddin el-Konevi'de(672/1273–1274)³³ bulunmaktadır; İbn Arabî *Futuhat*'ını Sivas'ta yazdığı için, onunla orada karşılaşmış olabilirler. Bununla birlikte her yer, halkın ıstırap çektiği sefalet ve ümitsizlik uyum haline girdiği bir durumda, sufi ruhu ile doluydu. Ve bundan dolayı dini değerlere önem veren insanlar olarak sufiler, kurtuluşun tek ümidi oldular.

Zamanla Rumi, büyük bir popülerite kazandı.³⁴ Türk halkı duygusal açıdan lüks Selçuklu sarayına karşı olan manevi birine, aynı zamanda da savaşıma arzusuna sahip birine muhtaçtı. Sonunda o, kişi ya da kişiler, Toros dağlarının eteklerinden geldiler.

Henüz oralara yeni ulaşmış Türkmenler, devletlerinin içinde bulunduğu zor durumundan dolayı, savaş ganimetlerine ve daha çok toprak ya da kazanca muhtaçtı.

Ancak liderlik görevi boş duruyordu. İki sufi boşluğu doldurdular. Biri Halep yakınlarından Kafarsud'dan gelen³⁵ aktif bir Türkmen lider olan Baba İshak; diğeri ise planlayan ve manevi rehberlik sağlayan Horasan'da gelen bir İranlı sufi olan Baba İlyas'dır. Onlar beraber Babai sisteminin başlangıcını oluşturan ve Bektaşî sisteminin varlık kazanmasında anahtar rol oynayan II. Keyhüsrev'in 634–42/1236–1245'de³⁶ yozlaşmış hâkimiyetine karşı 638/1240'da bir inkılâba yol açtılar. Gösterileceği gibi bu her iki sistemde Şîlik ile ilişkilidir.

3. TÜRKİYE'DE SUFÎ -Şİİ HAREKETLERİ

A. BABAİ HAREKETİ

Kafarsud'lu(Yakut'ta Kafarsud) Türkmen Sufi Baba İshak'ın önderlik ettiği söylenen bu sufi hareketiyle ilişkili olarak, çağdaş tarihçiler bazen onun bir lider olduğu, bazen de Baba İlyas'ın bir lider olduğundan söz ettiler. 640/1242'de Malatya'da bulunan İbn'ul-İbri, (Yani Gregorius Bar

³⁰ Wittek, 31.

³¹ Rumi aristokratik bir silsile verir. Onun babası, onun atalarının annesi vasıtasıyla O, Ebu Bekir, Ali, İbrahim İbn Ekham ve Muhammed Harezşah'ın torunları oldu. (Bkz, el-Eflakî, *Menakıbu'l-Arifin*, 75).

³² Browne, *Literary History of Persia*, 515.

³³ *Nefahatu'l-Üns*, 462.

³⁴ el-Eflakî, *Menakıbu'l-Arifin*, 151.

³⁵ Yakût el-Hamevî(626/1228), *Mu'cemu'l-Buldân*, VII/214.

³⁶ İbn Bibi, 498; el Huart, "Keyhusrev II", *The Encyclopaedia of İslam*.

Hebraeus 683/1284–5),³⁷ ‘Baba’ olarak isimlendirilen, lider Baba İshak’ın Malatya³⁸ ve Türk-Suriye sınırlarındaki Türkmenlerin liderinin elçisi olduğuna işaret eder. Baba İlyas’dan Babailerin bir lideri olarak bahseden bu görüş, Karamanî(1010/1610–1611) tarafından desteklenmektedir.³⁹ Diğer taraftan 679/1280–1 tarihinde “*Tarih*”ini yazan İbn Bibi, Baba İshak’ı bir lider olarak ve daha sonra Sultan Keyhusrev tarafından affedildiği söylenen⁴⁰ Baba İlyas’ı da onun bir yandaşı olarak kabul etmiştir.⁴¹

Öyle görünüyor ki, kurucu Baba İlyas, planlayıcı, yaratıcı ve aktif lider de Türkmen destekçilerini bir savaşçı olarak harekete geçirmede ve tasarlama da onun adamlarına yardım etmekle yakın ilişkiler kuran Baba İshak’tı. İsyân başarısız olunca, Baba İlyas gerçekten eylemle ilgili hiçbir şey yapmadığı gerekçesiyle affedildi. Hiç kimse gerçekte onun manevi üstünlüğü aleyhinde değildi. Bununla beraber bu sufi hareketin lideri, Fars Sisteminin tipik bir düzenini meydana getirdi. Buna ilaveten, Köprülüzade, Baba İlyas’ın Cengiz Han’ın zaferinden sonra Türkiye’ye göç eden ve 628/1230–1⁴² Türkiye’de popüler olmaya başlayan bir Horasan Sufisi olduğu şeklinde benim düşüncemi doğrulayan bir görüş kaydeder. Bununla birlikte bunların içindeki en tuhaf fikir Baba İlyas’ın, Baba İshak’ın önceki ismi⁴³ olduğu şeklindeki asılsız bir düşünceydi.

Bütün bu olaylarda lider, Baba (yani Danişmentlilerinkini anımsatan halk vaizi,⁴⁴ öğretmen veya daha çok baba) veya Baba Resul⁴⁵ olarak isimlendirilir. Onun fanatik ve sadık taraftarlarının onu Baba Resûlallah (Allah’ın elçisi) diye çağırdıkları söylenmektedir.⁴⁶ Sıbt İbnu’l-Cevzi(654/1256) babanın tabilerinin parolasının, Allah’tan başka İlah’ın olmadığı ve Baba’nın Allah’ın velisi (Lailahe illallah baba veliyyullah),⁴⁷ olduğuna işaret ettiği eklenmektedir. Köprülüzade, Baba’nın kendisini Emiru’l-Müminin olarak isimlendirdiğini ifade etmektedir.⁴⁸ Hz. Muhammed’in peygamberliğini göz önünde bulundurularak Sadettin el-Hamevi’nin peygamberliğini değerlendirirsek, Babai’nin peygamberliğini İslam’dan bağımsız bir şeriat olarak takdim etmeyi kastetmemiştir. Bununla birlikte bu fikir, sufi çevrelerde iyi bilinmekteydi. Sadreddin el-Konevi’nin

³⁷ İbnu’l-İbrî, 441.

³⁸ İbn el-İbrî, 439.

³⁹ el-Karamanî, *Ahbaru’d-Duval*, 293.

⁴⁰ İbn Bibi, 498; Köprülüzade (M.F.), *İlk Mutasavvıflar*, (yani Early Sufis), İstanbul 1939, 232-5. Bkz., el Huart, “Keyhusrev II”, *The Encyclopaedia of Islam*; R. Schudi, “Bektashiyya”, *The Encyclopaedia of Islam*.

⁴¹ *İlk Mutasavvıflar*, 233.

⁴² *İlk Mutasavvıflar*, 233.

⁴³ Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, London 1937, 45; Naklen, *Amasya Tarihi*, II/374.

⁴⁴ Cahn, *Baba’i*.

⁴⁵ el-Eflaki, *Menakıbu’l-Arifin*, 381; İbn Bibi, 502, Vincent of Seauvais, *Speculum Historium*, 30:139.

⁴⁶ İbnu’l-İbrî, 439; İbn Bibi, 502; el-Eflaki, *Menakıbu’l-Arifin*, 381.

⁴⁷ *Mir’atu’z-Zaman*, 773.

⁴⁸ *İlk Mutasavvıflar*, 233.

arkasında namaz kılan Rumi bizzat şöyle demiştir; “Kim Allah’tan korkan bir liderin arkasında namaz kılsa, sanki Peygamber’in arkasında namaz kılmış gibidir.”⁴⁹ İbn Bibi’de Babai liderleri’nin Baba’nın gerçek peygamberliğinin yanlışlığını doğrulayan dört halife⁵⁰ örneğini takip ettiklerini iddia ettiğini ifade etmiştir.

Doktrinler meselesinde, Babai liderin kendisiyle takipçilerinin güveni ve tasdikini kazanmaya çalıştığı bir taktik olarak mucize gösterme ve suffi arınmasını⁵¹ uygulama şeklindeki bilindik formu, kabul ettiği ifade edilir. Taraftarlarının kişisel işlerine ilgi duymakla, hatta kendi yazılmış dualarıyla (‘ad’iya)⁵² erkeği kadınlarıyla barıştırmasında Baba, halkın gözünde ideal bir şahsiyetti. Bütün bunlar Babailerin dışındakilerinin, ekonomik bir mantıkla fakir Türkmen halkının ihtiyaçlarını karşılaması ve onları toplu bir biçimde lider, aziz ve reformcu olarak Baba’ya doğru yönelten yağmalanıp öldürüleceği şeklinde desteklenmektedir.⁵³ Dikkat çekici bir biçimde önceki liderlerden farklı olarak Baba, liderlerinin ölümünden sonra mücadelelerini devam ettirecek olan ulûhiyetin bir türü olarak kendi nefislerini inkâr etmeyi takipçilerine kabul ettirecek bir düşünce olan kendi ölümünü tartışmaya açmıştır.⁵⁴

Burada ifade edilmelidir ki Babai hareketi, bütün Türk halkı arasında çok yaygındı. Selçuklular Türklerin hareketlerine yönelik büyük saygı ve inançları yüzünden, Baba İshak’la mücadelelerinde büyük güçlüklerle karşılaştılar. Öyle görünüyor ki böyle bir hareketin içinde bulunmanın gayri ahlaki düşünülmesi bir tarafa, Selçuklu askerleri bile Baba İshak’ın ordusunun yenilemez oluşunu düşünmüşlerdir.⁵⁵ Muhtemelen bundan dolayıdır ki hükümet ordunun öncü kuvvetlerini oluşturmak için Frenk askerlerini kullanmıştır.⁵⁶

Bununla birlikte Babailer pek çok kez muzaffer olup, birkaç şehir işgal ettikten sonra, hareketleri ağır bir yenilgiyle sona erdi. Aynı şekilde sonuçlar farklı biçimlerde gösterilir. İbnu’l-İbri, Baba İlyas’ın ve onun komutanı İshak’ın hapsedildiğini ve sonra asıldığını ifade etmektedir.⁵⁷ İbn Bibi, Baba İshak’ın kesin bir savaşın başlangıcından önce, suikasta uğradığını ve bütün taraftarlarının öldürüldüğüne işaret etmiştir.⁵⁸ Köprülüzade, Baba İlyas’ın savaşta hayatta olduğunu ve Sultan Keyhüsrev tarafından affedildiğini ileri sürdü.⁵⁹

⁴⁹ *Nefahatü'l-Üns*, 462.

⁵⁰ İbn Bibi, 500.

⁵¹ İbn Bibi, 499.

⁵² İbn Bibi, 499.

⁵³ İbn Bibi, 500.

⁵⁴ İbn Bibi, 502.

⁵⁵ İbnu’l-İbri, 439; *Speculum Historium*, 30:139.

⁵⁶ İbnu’l-İbri, 439; *Speculum Historium*, 30:139.

⁵⁷ İbnu’l-İbri, 489.

⁵⁸ İbn Bibi, 502.

⁵⁹ *İlk Mutasavvıflar*, 234. Naklen Husameddin Efendi, *Amasya Tarihi*.

Tatarlar, halkı Türkiye'ye doğru sürdüğünde, bu hareketin Baba İlyas'ın ana yurdu Horasan'da mevcut Şîliğin batını unsurları üzerine kurulmuş olduğu vurgulanmıştır.⁶⁰ Bununla beraber, daha önce de ifade edildiği gibi, Baba İlyas'ın yaşadığı Halep ve çevresi, İsmaililerin ve gulatın ikamet ettiği yer olarak bilinmektedir. Fakat bu özel konunun araştırmacıları, Babai hareketini aşırı Şîlikten,⁶¹ bu harekete Şîî bir yapıyla sufi bir görünüm kazandıran bir tutumdan kaynaklandığı düşüncesiyle, hemen hemen müttefiktirler. Son olarak, bu birleşim İslam dünyasında özellikle Fars'taki bütün sufi hareketlerinde kendine yer bulmuştur. Unutulmamalıdır ki bu hareketin ana gayesi siyasidir. Tatarlar, Türkmenleri memleketlerinden attıklarında, Türkmenler yeni ülkelerinde kendi devletlerini kurma gayreti içindeydi. Gayretli insanlar, kendi ideallerine göre bu arzuyu şekillendirmede önceliği ele almaya çalıştılar. Siyasi yozlaşma, dinî ve ekonomik huzursuzluk, insanların bu hareket için desteğini kazanmada etkenlerdi. Bununla birlikte bu huzursuzluk, yalnızca Tatar işgaliyle sonuçlanacak olan Babai'nin mağlubiyetinden sonra iki yıl kadar sürdü.

Baba İlyas'ın bir taraftarı olan Nura Sufi,⁶² velisinden aldığı Sufi fikirleri ile Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat'ı (616-634/1219-1237) cezp etmek için cesaretlendirildi ki sonuç olarak ona resmi bir görev verilmedi fakat daha sonra bir Selçuklu Sultanı ile evlendi. Türkmenlerin isteğiyle Nura'nın oğlu, Toros dağlarının ulaşılabilir bir bölgesinde Karaman Devletini kurdu. Zamanı gelince bu devlet Selçuklu devletinin mirasını aldı ve onun siyasetini kabul etti. Siyasi şartların karmaşıklığı, Timur'un hâkimiyeti sona erdikten sonra, Osmanlı'nın ikinci kez yükselişinde, Osmanlılara katılana kadar devleti etkiledi.⁶³

B. BEKTAŞİ TARİKATI

Bir zamanlar Hacı Bektaş'ın efsanevi bir şahsiyet olarak kabul edilmesine rağmen,⁶⁴ araştırmacılar, onun yalnızca şimdi var olmadığını,⁶⁵ aynı zamanda Babai lideri Baba İshak'ın da bir müridi olduğu sonucuna vardılar.⁶⁶ Bektaşî tarikatının kurucusu Hacı Bektaş Veli anısına ve onun manevi olarak kendi birliğini sembolize eden bir aslan ve ceylanı, Türk postanesi tarafından neşredilen bir pul betimlenmiştir. Köprülüzade ve G. Jacob'un çalışmalarını, Şîlik ve Bektaşî doktrini arasındaki ilişkiler noktasında bile J. K. Birge'nin⁶⁷ kapsamlı çalışmasına pek fazla bir şey

⁶⁰ *İlk Mutasavvıflar*, 234. Daha fazla detay için bkz., 231, 232-4n.

⁶¹ Örneğin bkz., Cahn' "Baba'i".

⁶² el-Karamanî, 293.

⁶³ Bütün bu konu için bkz., el-Karamanî, 293; Wittek, 37; J.H. Kramers'in "Karamanoğlu", *Encyclopedia of Islam*.

⁶⁴ Örneğin Bkz., el-Huart, "Bektaşîlik", *Encyclopedia of Islam*.

⁶⁵ Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, 40-41, 49.

⁶⁶ el-Eflaki, *Menakıbu'l-Arifin*, 381. Bkz., Köprülü, *İslam Ansiklopedisi*, 461-463; Birge, 43; C1. Cahn's, "Baba'i" (*Encyclopedia of Islam*)

⁶⁷ Bu, Birge, *The Bektashi Order of Dervishes' dir*, London 1937.

eklemeyip, bundan dolayı gerekli olan yerler hariç, ayrıntılı bir inceleme yapmaktan kaçınacağım.

Hacı Bektaş konusundaki en önemli nokta belki de onun Alevi soyundan olmasıydı. Bu Alevi soyu onu, Mısır'da Ahmet Bedevi, ed-Dusukî, Irak'ta er-Rıfai gibi Alevi erenlerinin yanına yerleştirdi.⁶⁸ Açıkça Hacı Bektaşî şeyhi Lokman Paranda,⁶⁹ Bektaş'ın mucize gösterme gücünü, Ali soyundan almış olduğunu iddia etmiştir.⁷⁰ Kayda değer bir şekilde, Hacı Bektaş'ın ünü, bütün Türk ırkı arasında öylesine yaygındır ki VIII./XIV. yüzyılda Bektaş, Mısır Memlûklular arasında Bektaş el-Fahri⁷¹ Bektaş el-Mansuri⁷² ve diğerleri⁷³ gibi özel isim olarak kullanıldı. Hacı Bektaş'ın yedinci yüzyılın ortalarında öldüğü sanılır.

Bektaşî tarikatının erken dönem yapısı, "karakteristik bir başlık, törensel yemek, gösteri ve kandil kullanımından ibaret basit bir ritüel" gibi bazı temel farklılıklar hariç, çağdaşlarına benzemektedir.⁷⁴ Hacı Bektaş'ın ölümünden önce, "onun farklı yönlerdeki bölgelere kendi öğretisini taşıyacak elçiler tayin edip gönderdiği söylenilmektedir."⁷⁵ Onların ilke ve prensipleri yine de Babai usulüyle çelişmez. Buna Zeynelabidin-i eş-Şirvanî, Bektaşî müritlerinin yalnızca beyaz elbise giydiklerini eklemektedir.⁷⁶

Öğretilerinin tek kaynağı olan Hacı Bektaş'ın Makalatı, insanoğlunun kendi fiziksel organlarını ve niteliklerini içeren, bütün dünyanın dört katlı bir tasnifi üzerinde duran, belli belirsiz doktrinleri ile ilgilidir.⁷⁷ *el-Makalat*, Adem'in yaratılmasından öncede var olduğu düşünülen Muhammed'in ezeli tabiatını işaret etmektedir.⁷⁸ Bu kitap aynı zamanda müritlerin sınıflandırmasını tartışmakta⁷⁹ ve birkaç geleneğin zahitliğini desteklemektedir.⁸⁰ Çalışmanın en önemli kısmı, bu çalışmayı ilgilendirdiği kadarıyla, ibadet edenin özelliklerini Peygamber ve dört halifeyle ilişkilendirilmesidir.⁸¹ Bununla birlikte, yalnızca Peygamber'in şefaatiyle ilgili bir hadisin ravisi olarak Aişe'den⁸² söz edilmektedir.⁸³ Bu noktalar

⁶⁸ Menakıbu Hacı Bektaşî'de onun soyuna bakınız, 38a; *Beyan-ı Silsileti Hacı Bektaş*, 94b; *Riyadu's-Siyaha*, 83b.

⁶⁹ Birge, 50.

⁷⁰ Birge, 36. Hacı Masum Ali'nin Lokman üzerine tartışmaları için bkz., *Taraiku'l-Hakaik*, II/155-6.

⁷¹ *ed-Durar'ul-Kamina*, 480-481. İbn Hacer, Bektaş el-Mansuri'nin 100 yıl yaşadığını ifade etti. Bana öyle geliyor ki verilen bu tarih, belki de bütün bunlar kesin bir periyoda Bektaş olarak isimlendirildi. Yani, hicri yedinci yüzyılın elli veya altmışında. Bununla beraber Birge, 697/1297'den önce Hacı Bektaş'ın öldüğünü düşünür. Bkz., 40-41.

⁷² *Age*.

⁷³ *Age*.

⁷⁴ Birge, 51.

⁷⁵ *Age*.

⁷⁶ *Bustanu's-Siyaha*, Tahran 1306, 153.

⁷⁷ *Makalat Hacı Bektaş*, Cambridge MS. Browne, 1b.

⁷⁸ *Age*, 7a.

⁷⁹ *Age*, 9a.

⁸⁰ *Age*, 8a, 10a.

⁸¹ *Age*, 15b.

⁸² *Age*, 16b.

güçlü bir biçimde, Şîliğin etkisinin Bektaşî sisteminin ilk aşamalarında etkili olmadığını gösterir. Bundan dolayı Bektaşî sisteminin temel yapısının, herhangi bir mezhepten bütünüyle bağımsız olarak, zühd ve takva eğilimli geleneksel sufi ideallerinden oluştuğunu söylemek mümkündür. Makalat'ta yer alan çeşitli Hıristiyanlık etkileri,⁸⁴ sistemin kabul ettiği ve daha sonra netice verecek olan hoşgörüyü yansıtır.

Hacı Bektaş öldü, fakat onun ilkeleri en basit formuyla taraftarları tarafından yayıldı.⁸⁵ Hurufîler İran'da yargılandığında, onlar Türkiye'ye kaçıp tekkelerindeki Bektaşîlerle kaynaştılar. Bu yolla Hurufî doktrini, Bektaşî inançlarına da etkisini sürdürdü, fakat sadece Bektaşîlik daha sonra modern zamanlara kadar kalacak olan kendine özgü karakterinin canlı kalmasını sağlayabildi.

Osmanlılar, Selçuklular ve Karaman Beyliklerini miras alıp bütün Türkiye'ye hâkim olduklarında, Türk toplumunun hem Müslüman hem de Hıristiyan unsurlarını, bir yandan İslam'la Hıristiyanlık arasında, diğer taraftan Hacı Bektaş'ın başarılı bir şekilde katıldığı sufizm ve Sünnî İslam arasında uzlaşının bulunduğu bir doktrini bulma telaşı içindeydiler. Bu eğilimlere, Bektaşî kadim Babai akidesi ve daha muhtemelde Hurufî akidesinin etkisi altında manevi ideallerin bir kaynağı olarak Şîliği ekledi. Bu yolla Hıristiyan teslisi, İslam'a Allah, Muhammed, Ali formunda adapte edildi.⁸⁶

Bununla birlikte, Bektaşî akidesini yenileyip ona kalıcı bir biçim kazandıran Balım Sultan(922/1516), Bektaşî kitabında Mesih'in Alevi formu olarak takdim edildi. Onun Hacı Bektaş'ın⁸⁷ ve Meryem'in⁸⁸ soyundan geldiğini iddia eden Bektaşî Şeyh Mürsel Baba'nın oğlu olduğu söylenilmektedir. Bektaşî tarikatına Şîî doktrini ilavesinin isnat edildiği kişi Hacı Bektaş'dı.⁸⁹ Bu yolla Bektaşî akidesi ilk olarak Hıristiyan Yeniçerilerine hâkim oldu. Son olarak Bektaşî doktrini o kadar popüler oldu ki Türk Hükümeti sufliliğin aktivitelerini yasakladığında, Bektaşî doktrininin resmi tarikat olarak ilan edileceği düşünüldü.⁹⁰ Kuşkusuz Bektaşî akidesi İslam'ın Türk versiyonu ve Türk ruhunun gerçek portresi olarak görüldü.⁹¹

⁸³ *Age.*, 16b.

⁸⁴ *Age.*, 1a-2a.

⁸⁵ Birge onların isimlerinin bir listesini verdi, Birge, 40.

⁸⁶ Birge, 132

⁸⁷ Birge, 59.

⁸⁸ Birge, 56.

⁸⁹ Birge, 40.

⁹⁰ Birge, 84. Dünyanın bir bölümünün nüfusunun büyük çoğunluğu Hıristiyanlık olarak şekillendiğinde, burada bu konuda bahsetmek gerekir. Yakın zamanlarda Türkler, onlara karşı çeşitli inançları uygun hale getirmeye çalışıyor oldukları için, -yeni bir dini hareketi ortaya çıkması,- hem İslam hem de Hıristiyanlığın karışmasını istiyorlar. Ve tek dini bir teşekkül için, onlarla beraber getirilebilir ve en azından fakihler ve papazlar tarafından eklenenlerin bütünü ortadan kaldırılabilir. Bu hareketler arasında, Şeyh Bedreddin es-Semavi tarafından kurulan bir hareket vardır ve hareket Anadolu'da elli bin taraftar oluncaya kadar, İzmir'in bazı bölümlerinde onun öğrencisi, Mustafa Barkalacuh tarafından nakledildi. Sonuçta Sultan Muhammed (816-24/1413-21)'in saltanatı boyunca,

Yeniçeriler, -Osmanlılar tarafından orduya hizmet etmesi için getirilen Hıristiyanlar- hem Bektaşî hem de Safevîlerin usullerinin Şîîliği benimsemede niçin birleştiğini açıklayabileceği İran Kızılbaş'ına benzediği işaret edilmelidir. Bu aynı zamanda Safevî İsmail'in zamanında, Türkiye'de bir Kızılbaş isyanının niçin var olduğunu açıklayabilir.⁹² Bu yaygın gerekçe kesinlikle Kızılbaş ve Bektaşîlerin, Bektaşî köylerinde niçin uyum içinde yaşayabildiklerinin de nedenidir.⁹³

Bektaşî akidesindeki Şîî unsurları inceleyen biri, Ali'nin Bektaşî teslisi içindeki konumuna ek olarak, Peygamber'den daha yüksek bir konuma getirildiğini görebilir. Bektaşîler dahi kendilerinin önemli metinlerden biri olarak kabul ettiği *Hutbetü'l-Beyan* isimli Nusayrî metnini benimsemektedirler.⁹⁴ Onlar şu mısrayla başlayan bir duaya inanmaktadır:

Mucize göstericisi Ali'yi anınız.

Siz sıkıntılarınızda onun yardımını bulacaksınız.⁹⁵

Onlar, Muhammed Uhud gazvesinde yaralandığında, yaraları iyileşene kadar, Cebrail'in bu duayı emrettiğine inanmaktadırlar.⁹⁶

Bektaşîliği savunanlar Ali'nin menkabevi kişiliği, ölümünden sonra, onun ölü bedenini gömüldüğü yere alıp getirdiğini iddia etmektedirler.⁹⁷ Bununla birlikte onlar, onlar 12 imamı,⁹⁸ Gadir Humm kıssasında tüm detaylarıyla anıldığını,⁹⁹ kendi inandıkları mezhebin (Fırkatü'n-Nâciye) lideri olarak Ca'fer es-Sadık mülâhaza edildiğini¹⁰⁰ ve Muaviye ve Yezid'in lanetlendiğini¹⁰¹ iddia ettiler. Kendilerinin ılımlı Şîîler olduklarını göstermek için Bektaşîler, ilk gulat olan Beyan b. Sem'an'a saldırdılar ve onu kınadılar.¹⁰²

Gerçekte Bektaşî akidesi Şîa'ya bağlı bir grup olarak düşünülmelidir. Genel olarak on ikinci bir esasa sahip olan yeni bir Şîî tarikat, özel olarak da bağımsız bir tarikat meydana getirildi. Beyan b. Sem'an'ı kınayıp ve Hutbetü'l-Beyan isimli bir Nusayrî metnini kabul etmesine ek olarak, Bektaşî Nâsireddin et-Tusi'yi de Şuayb gibi ilk dönem sahabelere ve Kamber gibi eski Şîîlere eşit büyük bir manevî figür olarak düşünüldü.¹⁰³

hareket Şeyh Bedrettin ve onun öğrencisi ve onun arkadaşlarının idamıyla sona erdi. Bkz., Vasfî Tahir Kocatürk, 36-37.

⁹¹ *Age.*, 16.

⁹² *Age.*, 66. Bu olay gelecek bölümde tartışılmış olacak.

⁹³ *Age.*, 64.

⁹⁴ *Birge*, 140-145.

⁹⁵ *Uyunu'l-Hidaye*, f. 79a. (Acayıplıkların mazharı olan Ali'yi çağır ki sıkıntılarını (giderilmesinde) sana yardım ettiğini göresin); *Birge*, 138-9.

⁹⁶ *Birge*, 135.

⁹⁷ *Age.*, 140-141.

⁹⁸ *Age.*, 145-146; ve *Mesnevi Turabi*, 30.

⁹⁹ *Birge*, 140-141

¹⁰⁰ *Age.*, 29.

¹⁰¹ *Faziletname*, f. 4a-4b.

¹⁰² *Age.*, f. 99b, 102b.

¹⁰³ *Age.*, f. 102b-104b, 107b.

Dahası da onlar alışıldık olmayan 14 masum doktrine sahiptiler. Şîî geleneğe göre 14 masum Peygamber, Fatıma ve 12 imamdır. Ancak, Bektaşilerin buluğa ermeden önce ölen ve öldürülen imamların çocuklarından ibaret olan diğer bir 14 masumu vardır.¹⁰⁴ Birge, ilave 14 imamın öneminin Bektaşi akidesine özgü hurufî doktrinlerinden birine gösteren 28 rakamını oluşturmak olacağını düşünür.¹⁰⁵ Hurufilerin böyle bir düşünceye sahip olmadığı gerçeğini dikkate alırsak, öyle görünüyor ki, başka bir kaynak aramak uygun görünüyor. Bununla birlikte bu son doktrin Bektaşiler için o kadar önemlidir ki, “hiç kimse 14 masumu bilmeksizin, 12 imam kadar onların isimlerini ve onların nesillerini olduğu kadar, (Bektaşi sınıfları içinde yeri olsa da) Dede, Baba, Derviş ve hatta Muhip bile olamaz.¹⁰⁶ Açıkça bu sınırlama Bektaşi'nin bağımsız bir Şîî tarikat kurma niyetinin altını çizer.

Bektaşiler, Osmanlı İmparatorluğunda tekkelerini yaydıktan sonra, sufi tarikatını gerçek Şîîliğin merkezi olan Kerbela¹⁰⁷ ve Necef¹⁰⁸ gibi şehirlerde kurabileceklerdi.

Bundan dolayı biz, Bektaşi akidesinin bazı sufi fikirlerle gerçek bir Şîî tarikatıyla karışmış olarak ortaya çıkana kadar, tedrici olarak nüfuz ettiği bir sufi fikir olarak başladığını görebiliriz. Sonraki bölümde tartışılacağı gibi aynı rol İran'daki Safevi devleti süresince, Şîîler tarafından oynanmıştır.

¹⁰⁴ Birge, 147-148.

¹⁰⁵ *Age.*, 147-148.

¹⁰⁶ *Age.*, 147, Naklen *Erkanname*, No. 4, 203.

¹⁰⁷ Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, IV/152.

¹⁰⁸ Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, IV/152.